

СТРУКТУРА І ЗМЕСТ НАВУКОВА-ПАПУЛЯРНАГА ВЫДАННЯ ПА АРФАГРАФІІ

За ўсю гісторыю новай беларускай літаратурнай мовы (з 1906 г. па цяперашні час) нашы вучоныя-тэарэтыкі і практыкі стварылі каля 600 разнажанравых навуковых, вучэбных, метадычных кніг і брашур арфаграфічнай тэматыкі. Гэта манаграфіі, падручнікі, вучэбныя дапаможнікі, навукова-даследчы нарыс, зборнікі практыкаванняў, практыкумы, арфаграфічныя слоўнікі, тэматычныя трэнажоры, памяткі.

Сярод іх вучэбнае выданне (як сказана ў анатацыі: «У навукова-папулярным выкладзе падаюцца “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, зацверджаныя Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г.» [1, с. 2]) толькі адно, падрыхтаванае выдавецтвам «Пачатковая школа» ў 2010 г. Для параўнання: руская арфаграфія была аб'ектам папулярызацыі ў працах Б. З. Букчыной, Л. П. Калакуцкай, Л. К. Чальцовай [2], М. В. Панова [3].

Таму актуальным, на наш погляд, з'яўляецца вывучэнне тыпалагічных адметнасцей беларускага навукова-папулярнага выдання дзеля распрацоўкі несуч-

пярэчлівых рэкамендацый для рэдактараў і карэктараў, будучых аўтараў, без сумнення, запатрабаваных дапаможнікаў, паколькі беларуская навукова-папулярная кніга яшчэ не была аб’ектам комплекснага даследавання. На наш погляд, яна не заслужыла такога стаўлення да сябе. Акрамя гэтага, не так часта ў нашым навуковым дыскурсе можна пабачыць артыкулы, дзе разглядаюцца пытанні культуры выданняў пасля таго, як яны пабачылі свет. Найчасцей мы маем справу з рэцэнзіямі, што канстатуюць з’яўленне выдавецкага праекта або знаёмяць чытача з тымі праблемамі, што разглядаюцца ў кнізе.

Задача артыкула – устанавіць адметнасці структуры і зместу кнігі «Беларуская арфаграфія: апавяданні і гісторыі» як вучэбнага выдання з навукова-папулярным выкладам інфармацыі і сфармуляваць агульныя рэкамендацыі па падрыхтоўцы такіх выданняў.

Навукова-папулярная кніга (так лічаць многія сучасныя даследчыкі) павінна адмяжоўвацца ад навуковай і даведнікаў, арыентаваных на практычнае выкарыстанне. Яе мэта – спрыяць пашырэнню навукова-пазнавальнага кругагляду і не імкнуцца замяніць падручнік ці інструкцыю. Яе чытач – не спецыяліст у той галіне, з якой звязана тэма кнігі [4, с. 78].

Пры вызначэнні паняцця *навукова-папулярнае выданне* стандарт, навуковыя, даведкавыя і навучальныя матэрыялы акцэнтуюць увагу на такіх яго асаблівасцях, як даступнасць і зразумеласць формы паведамлення, што дасягаюцца з дапамогай розных прыёмаў актывізацыі ўвагі чытача, наяўнасць прыкладаў, якія ілюструюць навуковыя палажэнні, пазбяганне спецыяльных умоўных абазначэнняў, складаных схем, замена вузкаспецыяльных тэрмінаў агульнаўжывальнай лексікай, спрошчанасць дэфініцый, перавага простых сказаў [5, с. 11].

Структура навукова-папулярнага (і не толькі) выдання – гэта сістэмна размешчаныя яго састаўныя часткі (асноўны і дадатковыя тэксты, апарат, зместавыя і мастацкія элементы) і ўзаемасувязі паміж імі [6; 7]. Чым больш шматзначныя мэты, тым больш складаная структура [8, с. 132]. Тэрмін *змест* шматзначны. У нашым артыкуле мы будзем разглядаць яго толькі як «пералік раздзелаў кнігі з указаннем старонак, змешчаны ў канцы ці ў пачатку» [9, с. 177].

Паводле аўтарскай інтэрпрэтацыі, кніга «Беларуская арфаграфія: апавяданні і гісторыі» з’яўляецца «адной з першых спроб сістэмнага выкладу «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», зацверджаных Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. Прапанаваны чытачам матэрыял ахоплівае тэмы шасці глаў новай рэдакцыі, у якіх у асноўным сканцэнтраваны змены і ўдакладненні: правапіс галосных і зычных, мяккага знака і апострафа, абрэвіятур, некаторых марфем, вялікай і малой літары» [1, с. 300]. На жаль, аўтар чамусьці не паведамляе, якія яшчэ кнігі падобнай тэматыкі пабачылі свет і чым прапанаванае выданне адрозніваецца ад існуючых. Такая інфармацыя для чытача важная, бо дазваляе ўстанавіць месца выдання сярод аналагічных, суаднесці свае чаканні з той інфармацыяй, што імкнуцца данесці стваральнікі, нарэшце, задаволіць сваю пазнавальную цікавасць, звярнуўшыся да іншых крыніц.

У самім выданні, згодна са зместам (с. 301–303), матэрыял не падзелены на главы ці раздзелы. Кніга складаецца з уводзінаў, 49-ці нenumараваных параграфіў і заключэння (пасляслоўя) з паэтычнай назвай «З легендаў і казак былых пакаленняў...» (с. 299–300). Адметнасць частак у тым, што ўсе яны пачынаюцца з буквіцы – павялічанай пачатковай літары. Ва ўводзінах маюцца чатыры нераўназначныя часткі-параграфы, якія, аднак, не адлюстраваны ў змесце. Першая – «Закон “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”» (с. 3), другая –

«Чаму мяняецца правапіс?» (с. 3), трэцяя – «3 гісторыі беларускага правапісу» (с. 7) – тут ёсць яшчэ дадатковы тэкст пад назвай «Пішацца МАНЧЭСТЭР, а чытаецца ЛІВЕРПУЛЬ» (с. 9), чацвёртая – «Праца над сучасным правапісам». Для вучэбнага выдання неадлюстраванне ў змесце важных частак – недахоп, паколькі гэта не дазваляе чытачу скласці аб’ектыўнае ўражанне пра кнігу пры першым знаёмстве.

Структуру выдання складаюць асноўны, дадатковыя і рубрыкацыйныя тэксты, тэксты, якія можна аднесці да навуковага апарату кнігі, ілюстрацыйны матэрыял, элементы арыентацыі.

Функцыянальнае прызначэнне асноўнага тэксту – пазнаёміць чытача са зменамі, што адбыліся ў арфаграфічнай сістэме беларускай мовы пасля прыняцця адмысловага закона. Тут можна назіраць як пры дапамозе шрыфтавога выдзялення акцэнтуюцца асобныя элементы тэксту, важныя для запамінання. Па-першае, ёсць выдзяленне паўтлустым шрыфтам асобных фрагментаў (сказаў, словазлучэнняў, слоў): «**У новай рэдакцыі беларускай арфаграфіі правіла напісання літар е, ё, я ў складаных словах не памянялася:** у першай частцы складанага слова *е* захоўваецца **незалежна ад таго**, на якім складзе націск у другой частцы...» (с. 117); «**Нельга блытаць** напісанне запазычанняў...» (с. 121); «**Засяродзьце ўвагу:** гукавое спалучэнне зычнага гука...» (с. 166). Па-другое, шырока прадстаўлена выкарыстанне нахіленага шрыфту. Так выдзяляецца большасць факультатывных элементаў арфаграфічных правілаў: «Узнікненне гука [ў] у некаторых усходнеславянскіх моў звязваюць з падзеннем рэдукаваных: *лав’ька* → *лаўка*» (с. 157); «у словах з каранем *іс-ці, ігр-аць, ім-я, інач-ай* на месцы ненаціска пачатковага каранёвага [і]: *зайсці, прыйсці, прыйшоў...*» (с. 165). Па-трэцяе, выяўлена і дваістая акцэнтацыя – спалучэнне нахіленага шрыфту і паўтлустага выдзялення: (1) літар і асобных марфем у словах-прыкладах: *рэвалюцыя, совет, пролетарый* (с. 9), *дзявяты, дзясяты* (с. 17); *адажыя, Антарыя, Антонія* (с. 21); *далікатны, чачэнец* (с. 31); *нормаў, правілаў* (с. 19); «ужыванне суфіксаў *-ава-* (*-ява-*) і *-ірава-* (*-ырава-*)» (с. 17); «літара *ё* пішацца не пад націскам у словах з каранямі *ёд-, ёт-*» (с. 25); (2) асобных літар, частак слова і нават саміх слоў, пра якія ідзе гаворка ў правіле: «літара *о* пішацца толькі пад націскам» (с. 21); «з часткай *радыё-* трэба пісаць» (с. 27); «першыя часткі складаных слоў *медыя-, аўдыя-* пішуцца разам» (с. 29); *бензакалёнка* (с. 117); *Оксфард, Орск, Токія, Ватэрлоа* (с. 21).

На жаль, рэдактары выдання не звярнулі ўвагу на тое, што не ва ўсіх словах абазначаны націскныя склады: *Гашак, Чалябінск, Шаліхін* (с. 32); *брыдаць, дэбаркадар, каўтар, херталь, Карпентэр, Фальстэр, Уінчэстэр* і інш. (с. 34)

Задача дадатковых і паясняльных тэкстаў – канкрэтызаваць, дапоўніць асноўны тэкст. У выданні дадатковымі тэкстамі з’яўляюцца анатацыя, дзе ўказаны надзвычай шырокая чытацкая аўдыторыя – настаўнікі, журналісты і рэдактары, вучні і студэнты (с. 2), некаторыя тлумачэнні, цытаты з ўнутрытэкставымі бібліяграфічнымі спасылкамі на кнігу П. Я. Юргілевіча (с. 147); на слоўнік М. П. Лобана (с. 148); слоўнікі рускай мовы (с. 109), электронныя рэсурсы (с. 155, 164, 171, 243), на афіцыйныя выданні «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 1959 і 2008 гг. (па ўсім тэксце) і раздзелы пад назвай «Актуальны слоўнік» (с. 35–105; 110–111; 194–198; 221–231), што займаюць 26 % усяго выдання. Пра якасць актуальнага слоўніка адна з даследчыц напісала так: «Доктар філалагічных навук, не кажу пра кандыдата, галаву зламае, чытаючы “Актуальны слоўнік” на 70-ці старонках» [10, с. 23].

Дадатковым можа лічыцца і тэкст пад назвай «З легендаў і казак былых пакаленняў...» (с. 299–300). Гэта своеасаблівае пасляслоўе. Аднак радкі з хрэстаматыйнага верша М. Танка, вынесеныя ў загаловак, не маюць дачынення да арфаграфіі. У іх, як і самім вершы, гімне беларускай мове, прасочваюцца вытокі сілы і прыгажосці беларускага слова, якое дапамагло людзям выстаць, не страціць веры ў заўтрашні дзень. У гэтай частцы аўтар тлумачыць функцыянальнае прызначэнне кнігі: «Навукова-папулярны матэрыял падаецца ў выглядзе лінгвістычных гісторый і апавяданняў, якія могуць стаць падставай для далейшых разважанняў, самастойных абагульненняў, творчага пошуку» [1, с. 300]. «Навукова-папулярныя матэрыялы» не ў стане выканаць гэтую місію!» – адзначае і тлумачыць сваё рашэнне адзін з рэцэнзентаў нашага вучэбнага выдання [10, с. 23]. І з гэтым цяжка не пагадзіцца.

Рубрыкацыйныя тэксты прадстаўлены тэматычнымі загалоўкамі, сярод якіх паводле канструкцыі і сэнсавага складніку пераважаюць комплексныя – тыя, што маюць два сэнсавыя пласты: «Беларуса пазнаюць па аканні, ці Правапіс літары О» (с. 20); «За што літара Ё ўганаравана помнікам, ці Правапіс літары Ё» (с. 23); «У каравуле цівуны ды есавулы, ці Правапіс устаўных літар» (с. 150); «Помнік “кур’эзнай” літары, ці Правапіс Ў нескладовага і У складовага» (с. 154) і інш. Простых загалоўкаў (не маюць сэнсавага падтэксту, дадатковых умоў) у кнізе ўсяго тры: «Гарэзлівая літара Я» (с. 112); «Ці паўплываюць на правапіс Ў нескладовага смайлікі?» (с. 159); «З легендаў і казак былых пакаленняў...» (с. 299).

Адносна комплексных загалоўкаў С. Кржыжанойскі яшчэ ў першай палове ХХ ст. заўважыў: «Узнікненне ўнутры загалоўка злучніка “ці” гаворыць не столькі пра расчлянненне тэмы або пра пісьменніцкі прыём дваення яе, колькі пра расслаенне чытача, на якога разлічаны заглавак і кніга... Разлік таго, хто дае назву, у даным выпадку зразумелы: чытаюць дзіцячую кнігу дзеці, але купляюць яе дарослыя; заглаўкам трэба штосьці сказаць і тым, і гэтым» [11, с. 8–9]. У такім выпадку, лічыць даследчык, «кніга аказваецца адрасаванай усім, г. зн. нікому» [Там жа, с. 15].

Да тэкстаў навуковага апарату кнігі можна аднесці згаданыя бібліяграфічныя спасылкі, а таксама фрагменты, адзеленыя ад асноўнага тэксту і пазначаныя спецыяльным знакам **Nota bene**, які паказвае, што трэба засяродзіць увагу. У такіх фрагментах гаворка ідзе пра асобныя ўдакладненні і дыскусійныя пытанні, што непажадана закранаць у навукова-папулярных кнігах. У прыватнасці, аўтар указвае на памылку друку ў «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (с. 22); на рэкамендацыі «Руска-беларускага слоўніка» (1998) адносна напісання асобных слоў з часткамі *радыё-* і *радые-* (с. 28); на словы з пачатковым *медые-* (с. 29); на некарэктнае напісанне слова *арцішок* у № 5 часопіса «Роднае слова» без указання года выдання (с. 141).

Ілюстрацыйны матэрыял як частка структуры выдання прадстаўлены 28 чорна-белымі ілюстрацыямі, размешчанымі ў пачатку асобных параграфіаў і суадноснымі, як правіла, з тэкставым матэрыялам. Іх задача – сфарміраваць эмацыйныя адносіны да ўспрынятай інфармацыі. Яны выкананы ў легкаважным стылі. Такі падыход стварае ўражанне, што нас чакае займальнае, пацешлівае, забаўнае чытанне. Аднак знаёмства з тэкстам пераконвае ў адваротным. У многіх месцах засваенне зместу патрабуе сур’ёзнага, удумлівага, разважлівага і засяроджанага ўспрыняцця надрукаванага. Пра гэта сведчаць і аўтарскія рэмаркі тыпу: «Засяродзьце ўвагу» (с. 166).

Сярод элементаў арыентацыі ў выданні маецца змест, калантытулы – верхні справа (рубрыкацыйны), які паўтарае загаловак раздзела і ніжні злева (пастаянны «мёртвы») побач з калонлічбай, дзе ўказаны ініцыялы, прозвішча аўтара і назва кнігі: *В. І. Іўчанкаў. Беларуская арфаграфія: апавяданні і гісторыі*. На думку вярстальнікаў, пастаянны калантытул мае сэнс прымяняць у двух выпадках: (1) калі маецца вялікая верагоднасць згубіць вокладку або (2) калі мяркуецца, што з выдання будуць вырываць старонкі.

Няма ў выданні, на жаль, метадычных тэкстаў – пытанняў, заданняў – важнага элементу любога вучэбнага дапаможніка.

Навукова-папулярная кніга на сучасным этапе – усеагульная запатрабаванасць. Яна патрэбна і школьніку, і студэнту, і спецыялісту ў сваёй сферы, каб ведаць, што адбываецца ў навуковым свеце. Рэдактару ў такім выпадку трэба раз і назаўсёды запомніць, што (1) яна не можа быць аднолькавай для ўсіх, што (2) неабходна дакладна ўяўляць узровень падрыхтоўкі і запатрабаванні кожнай канкрэтнай групы чытачоў.

Структура і змест кнігі «Беларуская арфаграфія: апавяданні і гісторыі» не адпавядаюць існаваным у выдавецкай практыцы асноўным патрабаванням, што прад’яўляюцца да вучэбных і навукова-папулярных выданняў. Дапаможнік, паводле вобразнай характарыстыкі М. Карповіч, з’яўляецца ўзорам «неталерантнасці» у публічнай камунікатыўнай прасторы, кнігай, якая «забыталася ў тэорыі відаў» [10, с. 23].

Прычын тут некалькі. Першая – рэдакцыйныя супрацоўнікі, якія не падказалі аўтару, «што вучэбнае выданне – гэта адзін від выдання, а навукова-папулярнае выданне – зусім іншы від выдання» [Там жа, с. 23]. Другая – адсутнасць кваліфікаванага рэцэнзента, знаёмага з праблемамі выкладання арфаграфіі ў агульнаадукацыйных установах. Думаецца, такі спецыяліст абавязкова параіў бы аўтару напісаць прадмову з прынцыповай характарыстыкай кнігі, скласці метадычны апарат, патлумачыць складаныя лінгвістычныя тэрміны, сістэматызаваць змест, перагледзіць актуальны слоўнік, форму і методыку выкладу.

ЛІТАРАТУРА

1. *Іўчанкаў, В. І.* Беларуская арфаграфія : апавяданні і гісторыі / В. І. Іўчанкаў. – Мінск: Пачатковая шк., 2010. – 304 с.
2. *Букчина, Б. З.* Письма об орфографии / Б. З. Букчина, Л. П. Калакуцкая, Л. К. Чельцова. – М. : Наука, 1969. – 136 с.
3. *Панов, М. В.* Занимательная орфография : [для ст. школ. возраста] / М. В. Панов ; ил. В. С. Коноплянского. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 2010. – 160 с.
4. Редакторская подготовка издания : учебник / С. Г. Антонова [и др.]. ; под ред. С. Г. Антоновой. – М. : Логос, 2004. – 496 с.
5. *Мельнікава, З. П.* Культура літаратуразнаўчага даследавання : вуч.- метадыч. дапам. / З. П. Мельнікава. – Брэст, БрДУ імя А.С. Пушкіна, 2013. – 86 с.
6. *Мільчин, А. Э.* Справочник издателя и автора / А. Э. Мильчин, Л. К. Чельцова. – М. : Студия Артемия Лебедева, 2018. – 1010 с.
7. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Издания. Основные элементы. Термины и определения : СТБ 7.209-2008. – Введ. 12.12.2008. – Минск : Госстандарт, 2009. – 62 с.
8. *Тюрина, Л. Г.* Состав и структура учебной книги как педагогическая система / Л. Г. Тюрина // Теория и практика издательского дела. Хрестоматия : учеб. пособие для студентов специальности «Издательское дело» / авт. сост. В. И. Куликович, В. В. Орлова, О. А. Пригожая. – Минск : БГТУ, 2012. – С. 132–147.
9. *Малажэй, Г. М.* Школьны тлумачальны слоўнік беларускай мовы : дапам. для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / Г. М. Малажэй, Л. І. Яўдошына. – Мінск : Аверсэв, 2013. – 478 с.
10. *Карповіч, М.* Публічная камунікатыўная прастора / М. Карповіч // Журналістыка-2014 : стан, праблемы і перспектывы : матэрыялы 16-й Міжнар. навук.-практ. канф., 4–5 сн. 2014 г., Мінск / рэдкал. : С. В. Дубовік (адк. рэд.) [і інш.]. – Вып. 16. – Мінск : БДУ, 2014. – С. 21–24.
11. *Кржыжановскі, С.* Поэтика названий / С. Кржыжановский. – М. : Никитинские субботники, 1931. – 32 с.